

# Skildringer av psykisk lidelse i Alf Prøysens debutbok

I Alf Prøysens debutbok *Dørstokken heme* (1945) handler tre av novellene om mennesker som utvikler psykiske lidelser. Artikkelen tar for seg hvordan Prøysen beskriver de psykiske lidelsene hos de tre kvinnene. Med bakgrunn i psykodynamisk teori drøftes også hva som kan ha vært utløsende faktorer.

Engelsk sammendrag finnes i artikkelen på [www.tidsskriftet.no](http://www.tidsskriftet.no)

Oppgitte interessekonflikter: Ingen

> Se også side 3406

## Harald Kanter

[harald.kanter@ahus.no](mailto:harald.kanter@ahus.no)  
Akuttpsykiatrisk avdeling  
Akershus universitetssykehus  
1478 Lørenskog

De fleste i Norge har lest eller hørt noe som Alf Prøysen (1914–70) har skrevet. Best kjent er vel visene og fortellingene hans for barn. Mindre kjent er debutboken fra 1945, *Dørstokken heme* (1). Den viser en alvorligere side av forfatteren (2, 3). I disse novelene møter vi Prøysens oppvekstmiljø blant husmannsfolk på landsbygda. Hovedpersonene lever i trange kår, ikke bare økonomisk, men også mellommenneskelig. Klasse-samfunnet setter grenser for dem. Storgården har makten over husmennene. Men heller ikke blant de nederste på rangstigen i samfunnet er det samhold. Den som ikke følger de uskrevne lovene, blir fort stående alene.

Tre av novellene i *Dørstokken heme* handler om mennesker som får psykiske lidelser: «Et steg for langt», «Fin-lampa på Rogne» og «Kniven» (1, 2). Alle hovedpersonene er kvinner, slik det ofte er i Prøysens forfatter-skap. Alle heter Karen, et navn Prøysen ofte

braker på følsomme eller nervøse kvinner (3). To av novellene slutter med at hovedpersonen bryter sammen. I den ene står det at hun blir innlagt i et psykiatrisk sykehus, i den andre novellen blir det antydning. Den tredje novellen slutter med at hovedpersonen gjenvinner den psykiske balansen.

De tre fortellingene om mennesker som får psykiske sammenbrudd, er interessante også fra en faglig synsvinkel. Denne artikkelen tar for seg hvordan Prøysen beskriver hovedpersonenes psykiske lidelser. På bakgrunn av psykodynamisk teori drøftes det hva som kan ha vært utløsende faktorer. Er det noen felles trekk?

Det er viktig å merke seg at fortellingene er skrevet i skjønnlitterær form, ikke som biografier eller sykejournaler. Å lese *Dørstokken heme* med faglige briller kan villede. Jeg trekker derfor også inn noen alternativer for fortolkninger av novellene.

## Utviklingen av en psykose

I «Et steg for langt» treffer vi den første Karen. Hun er gift med Aksel. Det er lite kommunikasjon mellom de to. De har ingen barn. En dag dukker det opp en omreisende kremmer mens Karen og de andre husmannsfolkene plukker poteter. Det blir en munter prat mellom kremmeren og husmannskvinnene. Kremmeren og Karen begynner å flørte. Det var «nesten som hu fekk att litt av ongjenta i seg». Men Karen merker at hun går for langt. De andre kvinnene ler av henne, og Aksel irettesetter og rister henne. Karen forstår at hun står alene: «det var som hu visste at hu hadde vågd seg fram et skrett for langt i dag, og det kom til å bli dyrt.» Etter denne hendelsen blir Karen som forandret: «Utover vinteren var det ingen som kjente att a Karen. Hu kunne bli sint for den minste ting, og hu gjekk aldri ut mer på kvinneforeninger og andre stann.»

Noen måneder senere treffer hun tilfeldig på kremmeren og en av de andre kvinnene som står og snakker og «tuller» med hverandre. De roper på henne og minner henne på episoden fra høsten. Bemerkningene deres ser ut til å provosere Karen. Hun sier at hun ikke har noe å være redd for, og at det er den andre kvinnen som ikke tør snakke med kremmeren alene, «Og så hadde hu kaste seg ut i det og prate med kræmern. Hu lo og sa det eine verre hell det andre.»

Etter dette møtet snakker hun med kremmeren hver gang hun ser ham, helst når folk kan se det. Snakker hun med andre kvinner, dreier hun samtalen inn på kremmeren. Etter hvert «vart a Karen helt merkelig. Hu kunne snu seg rundt når a sto på butikken og handle. Så såg hu på alle som sto bak seg, og det skulle itte mye tel før dom fekk seg en i glaniga. Hu rippe opp i det dom hadde gjort for flere år sea». Til slutt bryter hun helt sammen. En kveld går hun rundt i bygda. Hun er ustelt, skriker og ler. Nå skal hun brenne opp både stua hun bor i, og Aksel med, forteller hun til skrekkslagne bygdefolk som da ringer etter doktoren.

## Fortolkning

Prøysen forteller om utviklingen av en psykose hos Karen, og han beskriver forhold som kan ha vært med på å utløse den. Karen levde i et barnløst og kontaktløst ekteskap. Møtet med kremmeren ble spennende, ikke så mye på grunn av ham, men som en bekreftelse på at hun fortsatt er attraktiv, og mer attraktiv enn de andre kvinnene. Men hun går «et steg for langt», og da blir hun stående alene, fordømt av ektefellen, av de andre kvinnene og trolig også av seg selv. Hun utvikler tegn på en depresjon, blir irritable og isolerer seg. Fremdeles har hun virkelighetssansen i behold, hun har ikke gjort noe galt. Men under lurer likevel skyldfølelsen og skammen. Møtet med kremmeren og den andre kvinnen blir skjebnesvangert for henne. De to andre står fritt og «tuller», slik hun selv hadde gjort med alvorlige følger noen måneder tidligere. De minner henne på det hun selv helst hadde sett ugjort. Denne situasjonen blir for vanskelig for Karen å håndtere følelsesmessig. Hun kaster seg krampaktig ut i noe hun ikke mestrer. Benekting og bebreidelser mot andre tar over for depresjon og skamfølelse i henne. Hun nekter for at hun er redd, og hun hevder at det er den andre kvinnen som ikke tør snakke med kremmeren alene. Det er som om hun har flyttet de følelsene hun ikke orker hos seg selv lenger, over på de andre, og der angriper hun dem. Ved hjelp av en forsvarsmekanisme, projeksjon, kan hun skille ut fra personligheten en avspaltet og truende del som hun da ikke opplever kommer fra henne selv (4). Men heller ikke det kan hindre at Karen til slutt bryter sammen. Hun blir stående enda mer alene, nå også uten støtte fra sambygdingene som hun skjeller ut, og fra før av uten et fortlølig forhold til ektefellen. Det er vist at sosial

støtte og fortrolige relasjoner kan beskytte mot psykiske lidelser (5). Men Karen får ikke den beskyttelsen.

Vi kan også lese «Et steg for langt» uten et psykiatrisk eller psykodynamisk perspektiv. Når Karen trekker seg tilbake og isolerer seg, trenger ikke det være tegn på en depresjon. Det kan være et bevisst valg. Hun kan ha følt seg skamfull etter episoden på potetjordet, så hun prøver å sikre seg mot flere feiltrinn og ydmykelser. Eller hun kan ha følt seg stolt over å være den som kremmeren valgte ut til en flørt, og som torde det de andre kvinnene ikke torde. I begge tilfellene kan det kjennes best å holde avstand både til slektninger og kvinneforeninger. Det kan ses som et tegn på Karens styrke og mot at hun på slutten går rundt og skriker ut sin fortvilelse mot det sosiale presset i bygdemiljøet (3).

### Psykologiske forsvarsmekanismer ved overgrep

Karen i «Fin-lampa på Rogne» møter vi to ganger i hennes liv. Den første gangen er hun ung tjenestejente på gården Rogne. Vi får vite at hun kom dit som legde jente da hun var sju år. Der hersker gårdbrukerkona Eline. Eline ligger til sengs og styrer Rogne fra sengen, og over sengen henger en lampe.

«Det var som det skar i aua når du kom inn døra. Der sto du som fastnagle med lyset rett på deg, og borti senga låg a Eline og krafse og grov i sengehælmen og brukte kjeft.» Rett som det er, blir Karen kalt opp til Eline og anklagd for å ha gjort noe galt. Karen tilstår alltid, selv om hun ikke har gjort det Eline beskylder henne for. «Je lyt fell seie det når je står under lampa,» sier hun til forklaring til undrende tjenestefolk. En dag bryter det ut en mindre brann på gården ved et uhell. Karen hadde ikke hatt noe med det å gjøre, men når hun står under lampen og tilstår brannstiftelse, gir de andre tjenestefolkene henne opp. «Hu fekk tulle som hu ville.» Neste natt bryter det ut en større brann, og da har Karen virkelig tent på. De finner henne i skogen, og «da var a helt rar». Hun kommer til Sanderud sykehus og er der lenge.

Den andre gangen vi treffer Karen, er hun gammel og bor alene på plassen Rønningen. Hun overrasker alle med å dukke opp på en auksjon og kjøpe lampen. Ingen andre ville ha lampen som det knyttet seg så mye uhygge til. Karen henger den over sin egen seng, og der ligger hun og roper til folk som kommer innom: «Nå ska det bli fali for folk å käämmå oppi Rønningen!»

### Fortolkning

Karen kom til Rogne som legde jente. Hun må ha kommet dit fordi hun ikke har hatt foreldre eller andre pårørende som kunne ta

vare på henne. Å være på legd betydde at man stod aller nederst i rangordningen på gården. Karen var helt og holdent i Elines makt og måtte finne seg i Elines overgrep. Hun mestrer det ved å tilstå alt det Eline beskylder henne for, enten det er riktig eller galt. Identifisering med angriperen er en psykisk mestrings- og overlevelsesmåte som ble beskrevet alt av tidlige psykoanalytikere som Sándor Ferenczi (1873–1933) og Anna Freud (1895–1982). Ferenczi så den som en reaksjon på alvorlige krenkelser (6). Som et forsvar spalter barnet sin personlighet og trer så å si utenfor seg selv for å holde ut med skjebnen. Overgrepet slutter å eksistere som erindring fordi det blir underkastet en hallusinatorisk forvandling. Den skadelidte blir på en måte solidarisk med undertrykkeren, og det kan virke uforståelig for omgivelsene. Rammen rundt møtene mellom Karen og Eline er også særlig godt egnet til å frembringe tilståelser, også av slikt man ikke har gjort. Den som blir forhørt, blir fratatt vanlige sanseinntrykk i det skarpe lampelyset slik at det blir vanskelig å konsentrere seg og organisere tankene. Metoden er velkjent fra politiforhør i diktaturstater (7, 8).

Det går an å se Karens tilståelser fra andre synsvinkler enn en psykodynamisk. Det kan være at Karen bevisst velger å tilstå det hun ikke har gjort. Hun sier det hun tror Eline vil høre. Eline ville likevel ikke ha trodd henne hvis hun sa sannheten. Eline kunne se det som en formildende omstendighet at Karen straks tilstod. Da kunne Karen få en slags strafferabatt i form av mindre kjeft (8).

Når Karen tilstår det hun ikke har gjort, blir sympatien fra tjenestefolkene borte. Liksom den andre Karen i «Et steg for langt» blir hun stående alene, uten støtte og forståelse fra andre. Hun har ikke det gode mellommenneskelige nettverket som kan beskytte mot at psykiske lidelser bryter ut eller forverres (5). Hun står omringet av Elines overgrep på den ene siden og tjenestefolkenes taushet på den andre siden. Karens situasjon er dessverre ikke uvanlig for en som blir misbrukt eller mishandlet. Både offeret og tilskuerne trekker seg unna hverandre (9). Når Karen stifter brannen, kan det være et forsøk på å få til et samsvar mellom det hun blir beskyldt for, og det hun faktisk gjør? Eller prøver hun å få sin virkelighet til å stemme med Elines? Eller er det for å vise tjenestefolkene at hun ikke er så svak at hun tilstår det hun ikke har gjort? I alle fall går også denne Karen «et steg for langt». Det skjøre indre selvet hennes har brutt sammen. Hun blir «helt rar» (10).

Når hun siden kjøper lampen, er det tydeligvis for å gå inn i den gamle undertrykkerens rolle. Å bli utsatt for nedverdiggende behandling vekker som regel en intens skamfølelse og et raseri som er vanskelig



Alf Prøysen ca. 1949. Foto SCANPIX

å håndtere. Raseriet kan rettes mot en selv eller mot andre. Andre mennesker kan komme til å representere den eller dem som en gang ydmyket en. Man kan da identifisere seg med overgriperen og projisere den skamfylte delen av seg selv over på andre (11).

Men også her kan det være et bevisst valg Karen gjør. Hun spiller med vilje et skuespill der hun går inn i Elines rolle. Da kan hun ta igjen for den undertrykkelsen og ydmykelsen hun selv opplevde, uten at noen lider under det (8). Vi kan også se på lampen som et sosialt maktsymbol. Det var bare gårdbrukere som hadde råd til fine prismelamper. Får Karen lampen, får hun også et tegn på makt (3).

### Psykiske reaksjoner i svangerskapet

Karen i novellen «Kniven» er gravid og nygift med Birger, «brøllupet kom litt hugustups, det var nok så, dom hadde vente i lengste laget med å tru det var noe gæli». De fikk skaffet seg bolig på en avsides husmannsplass. Tilværelsen blir annerledes for Karen. Før hadde verden vært enkel og oversiktlig med kjøkkenarbeid på storgården og iblant dans på lokalet om kvelden. Nå går hun alene om dagen. I avisen står det om krig, om væpnede ran og om fjellskred på Vestlandet. Etterpå sitter hun og grubler, ««Je» tenkte du før. Det fins itno je. Du er et kryp som lear seg (...) Ingen veit å lenge en blir spart.» Om kvelden kryper hun inn i armkroken til Birger og føler seg trygg hos ham, «Hæinn tæk itte liv».



Alf Prøysens debutbok kom i 1945

Men en kveld ser hun at Birger og en nabo stikker kniven i en kvige. I det samme kjenner hun barnet røre seg i magen. Birger forklarer at de hadde avlivet naboens drektige kvige. Den hadde i lang tid vært vill og umulig å få tak i. Nå klarer ikke Karen det lenger. Birger kan ta liv, og kanskje kan han få med seg henne på det også, og «gud nåde den som da kjem ut for oss». Hun leser og grubler om dagen, og stirrer på kniven om natten. Til slutt finner hun ingen annen løsning enn å stjele kniven fra Birger. En kveld kaster hun den ut i en vasskulp, så langt hun kan. Men «slompetreffet» har gjort at hun har kastet kniven helt over kulpen. Slik får Birger øye på den dagen etter. Da oppdager han også en skadet råbuk som han tar med hjem. Karen gjenoppdager den gode og varme siden av Birger.

#### Fortolkning

Prøysen skildrer hvor labilt sinnet kan være hos en gravid kvinne. Karen får tydelige tegn på en depresjon der hun grubler over alt som kan gå galt. Hun blir redd for sin egen aggresjon: Kanskje kan Birger få med seg henne på å ta liv. Kvinner som nylig har fått barn, kan noen ganger få depresjoner med tanker om å skade eller drepe barnet (12).

Vi kan ane at Karen har en konflikt mellom gleden over å skulle bli mor og savnet av livet som ungjente. Birger var den gode kjæresten, men også den som påførte henne et uventet svangerskap. Det kan se ut til at det blir for vanskelig for Karen å mestre så motstridende følelser. Hun greier ikke se dem ved siden av hverandre. Det kan vi se som et eksempel på den psykologiske forsvarsmekanismen som kalles splitting: To dype og motsatt rettede impulser unngår konfrontasjon

fordi jeget sørger for å holde dem atskilt (4). Karen bruker også en annen psykologisk forsvarsmekanisme for å holde de konflikthylende følelsene unna: forskyvning. Hun flytter de aggressive følelsene mot Birger og svangerskapet over til symbolet på Birger: kniven. Da er det kniven hun må bli kvitt. Forskyvning innebærer at en forbudt impuls eller en forestilling som er uakseptabel for en selv, isteden blir forskjøvet og knyttet til et annet objekt eller til en situasjon som er mer akseptabel (4). Også i denne novellen ser det ut til at sosial isolasjon bidrar til at den psykiske lidelsen bryter ut. Sosial isolasjon er beskrevet som en risikofaktor for depresjon hos gravide kvinner (13).

Man kan også forstå Karens angst uten å legge psykodynamiske teorier til grunn. På kort tid opplever Karen et uventet svangerskap, giftermål i all hast, tap av arbeids- og fritidsmiljø og flytting til en avsides bolig. Det kan være mange grunner til at Karen føler at hun ikke har herredømme over tilværelsen. Ektefellens kniv som dreper den drektige kvigen, kan symbolisere den ondskapen hun leser om i avisen, og som hun må verge seg selv og det ufødte barnet mot (14).

#### Avslutning

Noe synes å være psykodynamisk felles for de tre kvinnene som får alvorlige psykiske lidelser. Alle tre blir stående alene når de psykiske problemene deres begynner å vokse dem over hodet. Krenkelser, sosial isolasjon og mangel på støtte fra de nærmeste ser ut til å være utløsende faktorer. Selv om de har andre mennesker rundt seg, er det ingen som helt forstår hvordan de har det og som kan formidle det til dem.

Karen i de to første novellene hadde dårlige eller mangelfulle nære relasjoner da de ble krenket. Etter krenkelsene ble begge kvinnene enda mer isolert. Karen i «Et steg for langt» trakk seg først tilbake og prøvde å holde raseriet sitt i sjakk på den måten. Men da hun ble provosert på nytt, klarte hun ikke det lenger. Karen i «Fin-lampa på Rogne» reagerte med å utslette seg selv og identifisere seg med undertrykkeren. Da de andre tjenestefolkene kritiserte henne for det, prøvde hun desperat å komme dem i møte, men uten at det fungerte. Begge opplevde alvorlige krenkelser som de prøvde å mestre gjennom isolasjon («Et steg for langt») eller identifisering med angriperen («Fin-lampa på Rogne»). Den Karen vi trefte i den siste novellen, «Kniven», strever også med sitt forhold til aggresjon. Hun finner imidlertid beroligelse og støtte hos mannen. Men så foretar han en aggressiv handling mot et drektig dyr, og hun blir redd både for hans og sin egen aggresjon overfor barnet hun venter. Heldigvis opplever hun at mannen på nytt viser seg som omsorgsfull da han tar seg av det andre dyret. Hun husker at han også kan være god

og snill, og hun trenger ikke lenger hele tiden å splitte følelsene sine (14). Dermed får hun bedre kontroll over sine problemer med aggresjon. På bunnen har hun bevart gode opplevelser i forholdet til Birger, og det er ingen i samfunnet som aktivt vender henne ryggen under krisen. Hun utvikler da heller ikke noen psykotisk lidelse, slik de to andre gjør.

De tre novellene viser at Prøysen hadde evnen til å observere og beskrive hvordan mennesker kan utvikle symptomer på psykiske lidelser. Beskrivelsen av psykosen hos den første Karen, og skildringen av angstlidelsen og depresjonen hos den tredje Karen kunne stått i en psykiatrisk lærebok. Både «Et steg for langt» og «Fin-lampa på Rogne» viser hvordan det kan være en sammenheng mellom alvorlige krenkelser og psykiske symptomer.

Aksel Sandemose (1899–1965) anmeldte *Dørstokken heme* da den kom ut. Han avsluttet anmeldelsen med å skrive at Prøysen har «det dikteriske grunnlaget som en efterlyser i alle bøker, men ikke ofte finner, ikke heller særskilt ofte hos forfattere med store navn og mange skinnende ord» (15).

*Manuskriptet ble godkjent 5.8. 2005.*

#### Litteratur

1. Prøysen A. *Dørstokken heme*. Hedemarksfortellinger. (1. utg. Høvik: Høvik bokhandel, 1945). Oslo: Tiden, 2002.
2. Askildsen K. Forord. I: Prøysen A. *Folket i plassgrenda*. Oslo: Tiden, 1992.
3. Helgesen T, Skaug I. Outsideren og den sosiale kontrollen i Alf Prøysens prosa. Oslo: Statens bibliotek- og informasjonshøgskole, 1993.
4. Cullberg J. *Dynamisk psykiatri*. 5. utg. Oslo: Tano Aschehoug, 1999: 337, 108, 106.
5. Weisæth L, Dalgard OS. Stress, mestring og helse. I: Weisæth L, Dalgard OS, red. *Psykisk helse: risikofaktorer og forebyggende arbeid*. Oslo: Gyldendal, 2000: 36–48.
6. Olsen OA, Koppé S. *Psykoanalysen etter Freud*. 2. bd. København: Gyldendal, 1996: 248.
7. Kaplan HI, Sadock BJ. *Synopsis of psychiatry*. 8. utg. Baltimore: Williams & Wilkins, 1998: 167.
8. Imerslund K. *Legdejentas revansj: om Alf Prøysens fortelling «Fin-lampa på Rogne»*. I: Imerslund K, red. *Graset er grønt for æille: ei bok om Alf Prøysen*. Bergen: Fagbokforlaget, 2003.
9. Weisæth L. *Voldsofre, gisler og terror: en innføring i viktologi*. I: Retterstøl N, Sund A, Fossum A et al, red. «Og livet går videre ...»: ekstreme påkjenninger, menneskets reaksjoner: festskrift til Leo Eitinger på 70-årsdagen 2. desember 1982. Oslo: Universitetsforlaget, 1982: 183.
10. Schlüter C, Karterud S. *Selvets mysterier*. Oslo: Pax, 2002: 50–2.
11. Varvin S. *Flukt og eksil: traume, identitet og mestring*. Oslo: Universitetsforlaget, 2003: 152.
12. Robinson GE. *General overview of obstetrics, gynecology and reproductive issues*. I: Stoude-mire A, Fogel BS, Greenberg DB, red. *Psychiatric care of the medical patient*. 2. utg. New York: Oxford University Press, 2000: 921–2.
13. Berle JØ. *Behandling av svangerskapsrelatert psykisk sykdom*. *Tidsskr Nor Lægeforen* 2003; 123: 2037–40.
14. Engen KM. *Menneskesyn og etiske holdninger i Alf Prøysens prosa*. I: Mæhle L, red. *Norsk litterær årbok*. Oslo: Samlaget, 1972.
15. Sandemose A. *En ny mann forteller*. (Fra *Friheten* 9.4.1946.) I: Imerslund K, red. *Graset er grønt for æille: ei bok om Alf Prøysen*. Bergen: Fagbokforlaget, 2003.